

11. One Year of Wagner in Mali. *All Eyes on Wagner*. 2022. URL: <https://alleyesonwagner.org/2022/11/20/one-year-of-wagner-in-mali/>
12. Брифинг министра иностранных дел Российской Федерации. *Министерство иностранных дел Российской Федерации*. 2023. URL: <http://surl.li/mazig>
13. Горбулін В. Світова гібридна війна. Український фронт. Харків: Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. 496 с.

УДК 903'1.5»637»(4-11):316.347](091)

СОЦІАЛЬНИЙ СВІТ КАТАКОМБНИХ КУЛЬТУР: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ СЮЖЕТ

В. О. Касьян, Р. О. Литвиненко

Анотація. Вивчення катакомбних культур бронзового віку Східної Європи має вагоме місце у сучасній науці як з погляду індоєвропейської проблематики, так і через цікаві крос-культурні впливи доби середньої бронзи. Спільність племен, щодо походження яких все ще точаться дискусії, має чимало загадок і у соціальній площині. У статті проаналізовано праці авторитетних науковців ХХ століття і сьогодення, які стосуються дослідження соціального стану катакомбних племен.

Ключові слова: Східна Європа, бронзовий вік, катакомбні культури, соціоархеологія, історіографія.

Вступ. Нагромадження археологами великого масиву знахідок, що відбувалося протягом перших десятиріч дослідження пам'яток катакомбної культури, з часом стало набувати нової якості, яка, зокрема, проявлялась у появі узагальнюючих праць з катакомбної проблематики, а згодом і досліджень із соціоархеологічної проблематики. У цій сфері українська археологічна наука досягла чималих результатів, висвітленню яких присвячено запропоновану статтю.

Основна частина. Ще під час розкопок 1901–1903 років у басейні Сіверського Дінця в Ізюмському та Бахмутському повітах археологом В. Городцовим було досліджено й систематизовано масив курганних поховань бронзового віку, які пізніше склали т. зв. «городцовську тріаду». Звичайно, вивченням «скорчених кістяків» почали займатися і до нього, у ХІХ столітті, але саме В. Городцов, натрапивши на велику кількість різночасового археологічного матеріалу, помітив, що поховання різнилися між собою поховальними наборами, формами трупопокладення небіжчиків, а найголовніше – могильними спорудами, за якими й назвали культури. Одні небіжчики були поховані у прямокутних перекритих ямах, звідси походить назва – «ямна культура»; ті небіжчики, які були поховані у так званих катакомбах, стали називатися представниками «катакомбної культури»; інші, які були поховані в ямах з дерев'яними колодами, по-іншому – зрубам, дістали назву «зрубної культури». Дослідник побачив закономірність, що кожна з цих культур наслідує попередню, і відповідно цього запропонував періодизацію бронзового віку, яка поділила його на ранній, середній та пізній етап відповідно. Тоді ж разом з археологом Н. Веселовським вони припустили, що певний спосіб поховання може бути пов'язаний зі статусом померлих [1, 188].

Упродовж наступного століття з різною інтенсивністю дослідження тривали. Радянські та українські науковці домоглися неабияких успіхів у вивченні особливостей функціонування племен доби палеометалів. Була доповнена періодизація В. Городцова, виділені нові, не менш цікаві культури, зроблені відкриття у площині походження, зокрема запропоновані фундаментальні теорії про зв'язок Північного Причорномор'я з походженням індоєвропейців. Незважаючи на позитивну динаміку, фрагментарність джерел вплинула на те, що соціоархеологічна площина нечасто ставала об'єктом досліджень науковців, і особливо це помітно у вивченні катакомбної культури.

Одним зі знаних науковців, який займається вивченням соціального світу катакомбних культур, є С. Пустовалов. У 2005 році вийшла його монографія «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я», десятьма роками пізніше побачила світ його дисертація «Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я». У цих двох ґрунтовних роботах, які стали підсумком його багаторічної праці, науковець не тільки доходить важливих висновків, про які ми поговоримо згодом, а й описує наробітки його колег-попередників. Наведені факти засвідчують, що системне вивчення катакомбної спіль-

ноти почалося лише з 60-х років ХХ століття, а зацікавленість вчених питаннями соціальної диференціації почалася лише з кінця 80-х – початку 90-х років [2, 9–13; 3, 18–26]. Про певний застій у вивченні цих традиційних племен у 30-ті роки і поживлення у 60-ті роки пише і С. Братченко у монографії «Донецька катакомбна культура раннього етапу» [4, 3–6]. Незважаючи на довгі паузи, вивчення особливостей функціонування катакомбної спільноти (далі – КС) не вщухало від часів її відкриття.

У 30-х роках ХХ століття до розробки питань КС долучилися провідні археологи того часу Б. Латинін, Г. Подгаєцький, П. Риков, а також прихильник міграційної теорії походження катакомбників М. Артамонов і прихильниця автохтонної теорії О. Кривцова-Гракова [5, 5–8]. Цими науковцями було започатковано виділення локальних груп у межах катакомбної культури та поставлено питання щодо її походження. С. Пустовалов називає М. Артамонова одним із небагатьох науковців, які торкалися питань соціоархеології в КС [2, 9]. У статті «Совместные погребения в курганах со скорченными и окрашенными костяками» (1934 р.) на основі аналізу колективних поховань він зробив висновок про складну соціальну структуру суспільства. У спільних похованнях чоловіка та жінки катакомбної культури М. Артамонов бачив звичай умертвіння жінки, викликаний на початковій стадії розвитку патріархальних відносин неміцністю становища дружини в роді чоловіка [6, 108–126]. Л. Клейн зазначав, що перша спроба вивчити колективні поховання зі скорченими кістяками належить В. Равдонікасу, який у 1929 році написав статтю «Обряд умерщвления женщин в древности» [7, 91].

1955 року побачила світ монографія «Племена катакомбной культуры» Т. Попової, учениці О. Кривцової-Гракової, яка підбила підсумок півсторічного періоду дослідження цієї культури. Авторка не лише поділила катакомбну культуру на 6 локальних варіантів, а й припускала наявність у її носіїв майнової диференціації, тобто наявність бідних та багатих родин у межах одного племені. Посилаючись на праці Ф. Енгельса, археологиня писала і про зміну ролі жінки в суспільстві через привласнення худоби, за якою традиційно наглядали чоловіки: «...в кожному кургані цього часу основним є чоловіче поховання – поховання голови патріархальної родини». В цьому сенсі важливими видаються і колективні поховання, які, за свідченням науковиці, демонструють появу «залежних членів у патріархальному суспільстві». Цікавими є її міркування щодо інституту вождівства: «...якщо у минулу епоху ми бачимо, що вищим органом влади була рада старійшин, то наразі місце голови займає вождь» (переклад з російської наш – В. К.) [8, 158–164].

Від 1960-х років вивчення доби середньої бронзи стає ще більш привабливим. Катакомбною проблематикою займаються С. Братченко, В. Кіяшко, Б. Шрамко та інші. Розробці проблематики катакомбної культури, зокрема її походження, присвятив дисертаційне дослідження «Происхождение донецкой катакомбной культуры» Л. Клейн. У статті «Катакомбная культура – катакомбные культуры» автор дійшов висновку, що раніше виділені локальні варіанти катакомбної культури насправді є спорідненими культурами, і поставив питання про виділення катакомбної археологічної спільноти [9, 170–176]. Коло інтересів Л. Клейна було надзвичайно широким, і хоча у своїх працях він зосереджувався переважно на дослідженні матеріальних пам'яток чи питаннях походження та генезису КС, науковець торкався і питань суспільного ладу. У статті «Перегляд катакомбної спільноти», яка була написана з нагоди монографії С. Пустовалова 2005 року, автор, посилаючись на свою попередню німецькомовну працю «Багаті катакомбні поховання» (1967) [7, 90] наголошував, що атрибутом влади у катакомбників могли виступати стріли, а не тільки булави або бойові сокири, як зазначав С. Пустовалов (2005). Л. Клейн намагався пояснити велику кількість катакомбних колективних поховань, але на відміну від Т. Попової, вбачав причину не у «підкоренні патріархальному голові», а у системі певних сексуальних традицій, притаманних цій спільноті. Зокрема, Л. Клейн, вбачаючи у катакомбників індоаріїв, пропонував порівнювати катакомбні уявлення з індійською релігійною традицією [7, 90–92].

У 70–80-тих роках ХХ століття зросла кількість новобудовних експедицій і досліджених ними пам'яток. Попри накопичення великої кількості археологічного матеріалу, його соціальна інтерпретація все ще мало цікавила археологів. Але все ж серед наукових кіл виникла дискусія про наявність в означених племен ремесла (О. Шапошнікова) та форм, у яких існувало

суспільство (С. Березанська, А. Нечитайло). У 1980 році І. М. Шарафутдінова припустила, що сокири-молоти були атрибутами шаманів [3, 18–26], у 1983 році І. Ф. Ковальова зробила висновок про рівень сімейної організації ремісників та високий соціальний статус майстрів-ремісників [3, 18–26]. У 1989 році вийшла її праця «Социальная и духовная культура племен бронзового века», де дослідниця писала про знахідки «помертвих масок» у катакомбників, зіставляючи це з «предсмертним портретуванням» міккенських аристократів, традицією, яка, ймовірно, потрапила до Мікен з Єгипту. Дослідниця пише про престижні поховальні комплекси з сокирами-молотами для «видатних представників общинно-родового колективу». З інтересом сприймаються її висновки, що сокири, булави й набори зброї можна побачити у похованнях старійшин з менш вираженою функцією військового лідерства, але з більш вираженою статевіковою градацією [10, 10–18]. Дуже значущою нам видається ідея про уявлення потойбічного світу як ярусного, відразу з'являються аналогії зі скандинавським Ітдрасіллем.

У першому томі «Археологии УССР» С. Братченко з О. Шапошніковою виділяли харківсько-воронезьку, донецьку, дніпро-азовську та інгульську катакомбні культури [11, 403–420]. Трохи пізніше С. Братченко запропонує виділення «донецько-донської катакомбної культури» з локальними варіантами [12, 4–5]. Ці культури мають як подібності, так і суттєві відмінності. Російський археолог В. Массон писав, що суспільні відносини (під якими ми розуміємо усю сукупність відносин соціальних – В. К.) впливають на формування ідеологічних уявлень, які, з свого боку, впливають на формування поховальних ритуалів [10, 8]. Тому, ймовірно, подібність і відмінність реманенту у катакомбних культурах впливала і на суспільні патерни поведінки.

Дослідження таких схем поведінки, зокрема на основі аналізу донецької та інгульської катакомбних культур, здійснив С. Пустовалов. У 1990 році в журналі «Археологія» була видана його стаття «Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільності». У статті він виділяє такі показники: «розмір насипу», «наявність досипки», «складний поховальний ритуал», «особливості положення небіжчика», «багатий інвентар». На основі аналізу цих показників він доходить висновку, що одним з маркерів соціального статусу може бути «обсяг праці, затраченої для здійснення поховальної обрядовості». У цій же статті автор наголошує на «соціальній неординарності більшості поховань». Артефакт, як-от череп або «культ черепів», був притаманний для донецької культури і також свідчить про високий соціальний статус небіжчика [13, 63–66].

У монографії 2005 року С. Пустовалов доходить висновку, що КС (у контексті взаємовідносин ямної та катакомбної культур) мала станово-кастовий характер, де представники ямної культури займали найнижчі позиції, а представники катакомбної – найвищі [2, 30; 141–143]. У докторській дисертації (2015) С. Пустовалов провів, зокрема, соціальний аналіз інгульських та східнокатакомбних поховань та дійшов висновку, що інгульські поховання мають складніший, хоча і економічніший за східнокатакомбний поховальний ритуал. Він помітив, що в інгульських похованнях відмічається тенденція високого соціального стану значної частини жінок, подібна тенденція, щоправда з меншим відсотком, намічається і для східнокатакомбних поховань [3, 165–176]. Основою таких висновків слугувала наявність зброї у жіночих похованнях та розмір шахт і камер, відповідно до чоловічих та дитячих. За результатами досліджень науковець зробив висновок, що катакомбники мали розгалужену соціальну стратифікацію. Дослідник наголошує на складному характері соціальної структури цього населення через наявність парних поховань із насильно вбитим одним небіжчиком.

Іншим дослідником, який досліджує питання соціальної структури катакомбного суспільства, є С. Санжаров. У статті «О социальной структуре катакомбного общества восточной Украины (эпоха средней бронзы)» дослідник зробив акцент на племені та сукупності племен як центральній одиниці організації суспільства. Науковець наголошує на поєднанні в одній особі на верхньому рівні катакомбної соціальної ієрархії світських, військових та сакральних функцій. До символів влади С. Санжаров, як і С. Пустовалов, зараховує кам'яні сокири-молоти (орнаментовані, з бронзовими пластинами руків'я) та булави, в інгульській культурі – штрикала. Зазначає він і про високий соціальний статус померлого, у могилі якого було знайдено крем'яні наконечники стріл [14, 149; 152–156]. Авторка статті погоджується з думкою С. Санжарова про

те, що наявність великої кількості металевих предметів у похованнях є не стільки соціальним маркером, скільки показником забезпеченості металом загалом. Археолог підсумовує, що соціальна верхівка КС була багаторангова і знаходилася на початкових стадіях майнової диференціації [14, 157]. Зі свого боку, дослідник А. Дубяга, провівши аналіз катакомбних поховань, дійшов висновку про відсутність високого соціального статусу воїнів-лучників у катакомбному суспільстві. Тут варто зазначити, що за основу аналізу було взято поховання з луками, а не зі стрілами [15, 30–32]. Науковий діяч, взявши за основу елементи озброєння, провів статево-віковий аналіз поховань Донецько-Донського варіанта катакомбної культури. За його розрахунками, зброя переважала у дорослих похованнях, проте подибується вона і в одинарних дитячих похованнях. Елемент, як-от «булава» (який вчені здебільшого іменують владним атрибутом – *В. К.*), відсутній у дитячих похованнях зовсім [16, 54–55].

Висновки. Отже, вивчення катакомбних культур на теренах України, яке фактично розпочалося ще наприкінці ХІХ століття, отримало свій розвиток у середині ХХ століття і сьогодні є однією з перспективних тем для досліджень у контексті індоєвропейської проблематики. Звужування фокусу дослідження до соціального складника відбувалося паралельно з загальним дослідженням цих скотарських племен, початком повноцінних соціоархеологічних розвідок можна вважати 90-ті роки. Сучасний стан розробки теми, хоча і має солідний бекграунд, все одно залишається певною мірою незадовільним. Попри те, що українські археологи мають у своєму розпорядженні чималий фактичний матеріал, його фрагментарність, застарілість методів роботи з джерелами та відсутність нових археологічних та антропологічних даних ускладнює сучасним дослідникам роботу з соціальними аспектами у скотарів доби середньої бронзи, велика кількість припущень та гіпотез не знаходить реального втілення. Подальше глибоке дослідження із залученням нових методів обробки даних та співпраця з іноземними партнерами допоможе цій проблематиці актуалізуватися і знайде нових дослідників, зокрема в середовищі молодих науковців.

Abstract. The study of catacomb cultures of the Bronze Age of Eastern Europe has an important place in modern science, both from the point of view of Indo-European issues, and because of the interesting cross-cultural influences of the Middle Bronze Age. The community of tribes, the origin of which is still under discussion, has many mysteries in the social world as well. The article analyzes the works of authoritative scientists of the 20th century and today, which relate to the study of the social system of the catacomb tribes.

Keywords: Eastern Europe, Bronze Age, catacomb cultures, socioarchaeology, historiography.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ушкава Ю. В. Соціальна структура ямної спільності: погляди на проблему. *Наукові записки НаУКМА*. Том 20. Спеціальний випуск. 2002. С. 188–190.
2. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. Київ, 2005. 416 с.
3. Пустовалов С. Ж. Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.05. Київ, 2015.
4. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. Ч. І. Луганськ: Шлях, 2001. 76 с.
5. Копьева Т. А. Катакомбная культура на территории Крыма (история изучения и исследований). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 2011. Вып. XVII. С. 3–27.
6. Совместные погребения в курганах со скорченными и окрашенными костяками. *Проблемы истории докапиталистических обществ*. 1934. № 7/8. С. 108–126.
7. Клейн Л. С. Перегляд катакомбної спільноти (про дискусійну працю С. Ж. Пустовалова) / пер. В. Отрошченка. *Археологія*. 2009. № 4. С. 90–103.
8. Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до н. э. Москва: Госкультпросветиздат, 1955. 180 с.
9. Клейн Л. С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? Статистико-комбинаторные методы в археологии. Москва: Наука, 1970. С. 165–179.
10. Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). Днепрпетровск, 1980. 88 с.
11. Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Катакомбная культурно-историческая общность. *Археология Украинской ССР*. Т. 1. Киев: Наукова думка, 1985. С. 403–420.
12. Капуста Г. В. Донецько-Донська катакомбна культура: кв. бак. робота. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2021. 66 с.
13. Пустовалов С. Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбного суспільства. *Археологія*. 1990. № 3. С. 56–67.

14. Санжаров С. Н. О социальной структуре катакомбного общества Восточной Украины (эпоха средней бронзы). *Историчні записки: збірник наук. пр.* Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2007. Вип. 16. С. 149–160.

15. Дубяга А. П. Поховання з луками Донецько-Донської катакомбної культури. Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Суми, 27 травня 2022 р.). Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2022. С. 31–33.

16. Дубяга А. П. Статевіковий аналіз поховань Донецько-Донського варіанту катакомбної культури з елементами озброєння. *Labyrinths of Reality: Collection of scientific works / edited by M. Zhurba.* Montreal: CPM «ASF», NGO «Sobornist», 2020. Issue 5(10). P. 52–55.

УДК 94(477):27-789.325(477.44)

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРДЕНУ БРАТІВ МЕНШИХ КАПУЦИНІВ У ВІННИЦІ

А. П. Ковальчук, І. І. Мартинчук

Анотація. У статті розглянуто діяльність Ордену Братів Менших Капуцинів на території міста Вінниці. Були з'ясовані напрями діяльності Ордену, його походження, причини будівництва його фундації у Вінниці. Методами дослідження, які допомогли проаналізувати діяльність Ордену Братів Менших Капуцинів, є методи історизму, аналізу матеріалу, який пов'язаний з описом діяльності Ордену.

Авторкою проаналізовано, чим конкретно займався Орден Братів Менших Капуцинів на території міста Вінниці завдяки записам у літописі Вінницького капуцинського монастиря, який почав вестися з 1745 року. З'ясовано, як функціонував Орден під час панування на цій території Речі Посполитої, Російської імперії та Радянського Союзу.

Ключові слова: Орден Братів Менших Капуцинів, чернечий Орден капуцинів-францисканців, парафія Святої Діви Марії Ангельської, Вінниця, Україна.

Актуальність теми зумовлена тим, що діяльність Ордену Братів Менших Капуцинів не є предметом широкого дослідження, а особливо на теренах Поділля, хоч вони і відіграли в історії регіону, й міста зокрема чималу роль, тому вважаємо за доцільне проаналізувати та розкрити діяльність Ордену у Вінниці.

Капуцини – це один із низки францисканських Орденів, який був заснований у XVI столітті святим Франциском Ассізьким і його послідовниками. Назва «капуцини» походить від латинського слова *caputium*, що означає «капюшон», і вказує на їхній характерний одяг, що включає великий капюшон. Капуцини виготовляли та носили характерну коричневу чернильницю з капюшоном і коричневий обруч (рясу), які вважався їхнім офіційним одягом.

Основною метою діяльності капуцинів є життя за зразком святого Франциска, який жив простим і бідним життям, прихильності до природи і допомоги бідним та нужденним. На відміну від єзуїтів, чисю основною діяльністю була освіта та політика, капуцини більше зміщують акцент на молитви та духовне зростання, а також аскетизм, відмову від приватної власності і служіння бідним, яке здійснюється через роботу у лікарнях, притулках для безхатьків, тюрмах і готелях для бідних. Освіта не є основним напрямом роботи капуцинів, лише деякі з них займаються освітньою роботою, ведуть школи і надають навчальні програми. Капуцини відомі своєю скромністю, покорою і відданістю роботі на благо громади. Вони вірять у життя у взаємній гармонії з природою і всіма створіннями.

На теренах Поділля Орден Братів Менших капуцинів з'явився за сприяння і завдяки матеріальній підтримці вінницького старости Людвіка Каліновського, який отримав кошти від каліновського старости Миколая Потоцького після того, як останній «грубо образив Каліновського» [1, с. 18]. Для того, аби примиритися, Потоцький виплатив Каліновському 40 тисяч польських злотих, і на ці кошти Каліновський вирішив заснувати Вінницький капуцинський монастир.

Вибір Ордену Братів Меншин капуцинів був зроблений не випадково. За свідченнями монастирського літопису, Каліновський, «що у той час у нашому домі в Маріямполі, під час Люблінського з'їзду у 1744 р., і придивляючись до нашої вбогості» [3], вирішив, що саме монастирю капуцинів має бути виділене чільне місце на території Вінниці.